

Bošković u žarištu međukademijskog susreta u Parizu

Réunion interacadémique sur »Les relations académiques franco-croates au fil du temps«, Mardi 4 décembre 2012, Grande salle des séances, Institut de France, Paris

Pavao Rudan, Mislav Ježić, Ivan Supičić, Aco Zrnić (rédacteurs), *Réunion interacadémique sur »Les relations académiques franco-croates au fil du temps«* (Zagreb: HAZU, 2013), 55 pp.

Pavao Rudan, Mislav Ježić, Ivan Supičić, Aco Zrnić (uredili), *Međukademijski susret »Francusko-hrvatske akademijske veze tijekom vremena«* (Zagreb: HAZU, 2013), 54 pp.

Od rujna do prosinca 2012. diljem Francuske, a ponajviše u Parizu, pod dojmljivim naslovom *Croatie, la voici (Evo Hrvatske)* organizirani su mnogi kulturni događaji, baštinski i suvremeni, koji su po zamisli Ministarstva kulture Republike Hrvatske oblikovali manifestaciju *Saison culturelle croate en France (Sezona hrvatske kulture u Francuskoj)* upriličenu ususret ulasku Republike Hrvatske u Europsku Uniju.

Da osmisli događaje koji bi Francuskoj predstavili znanost iz Hrvatske i znanost u Hrvatskoj, pripalo je dakako u dio Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, koja je predložila i suostvarila dva takva događaja: međukademijski susret u Académie des Sciences u njezinu pariškom sjedištu i znanstveni skup o francusko-hrvatskim intelektualnim i kulturnim vezama u suradnji s drevnim sveučilištem Sorbonneom. Međukademijski susret održan je 4. prosinca, a dvodnevni znanstveni skup *La Croatie et la France – La Croatie et l'Europe : Rapports intellectuels et culturels entre la Croatie et la France à travers l'histoire*, što su ga organizirali profesori Jacques-Olivier Boudon i Ivan Supičić, 6. i 7. prosinca na Sorbonnei.

Svečanost međukademijskog susreta u Parizu započela je uvodnim riječima tajnika triju akademija koje su i upriličile susret. Prva je uvodno slovo održala akademkinja Catherine Bréchnignac, stalna tajnica Akademije znanosti. Ona je jasno izrekla razlog ovog okupljanja:

»Ovim susretom, organiziranim u sklopu *Sezone hrvatske kulture* u Francuskoj, želi se odati počast Ruđeru Josipu Boškoviću, koji je bio izabran za dopisnoga člana Akademije znanosti 4. svibnja 1748. <...>

Počast koju mu odajemo danas u Parizu može nam poslužiti kao poticaj da se nadahnemo njegovim primjerom u izgradnji sutrašnjice.«¹

Pritom je, posve očekivano, upozorila na Boškovićeve mnogostruke talente, zbog kojih se Dubrovčanina doživljava kao svestranoga znanstvenika, ali i prepoznala da je po stvaralaštvu u raznim europskim prijestolnicama i po članstvu u brojnim europskim akademijama bio nekom vrstom prijevremenoga Europljanina (*en quelque sorte un européen avant l'heure*).²

Akademik Michel Zink, stalni tajnik Akademije natpisā i lijepe književnosti, premda vremenski ograničen, htio je u ovoj svečanoj zgodi što preciznije opisati veze između hrvatskih i francuskih arheologa, dapače i šire – znanstvenika u humanističkim znanostima: »Što se tiče Akademije natpisā i lijepe književnosti, znanstvene veze između Hrvatske i naše zemlje započele su još u XVIII. stoljeću«, zapravo susretom Anzelma Bandurija i Bernarda de Montfaucona u Parizu početkom 18. stoljeća, a veći zamah dobile nakon osnutaka Jugoslavenske akademije u Zagrebu (1866) i Francuske škole u Rimu (1875) pod ingerencijom Akademije natpisā, podsjetio je akademik Zink.³ On se s dužnim poštovanjem spomenuo trojice Hrvata koji su bili članovima njegove akademije: bizantologa i numizmatičara Anzelma Bandurija, benediktinca iz Dubrovnika, koji je 1715. postao počasnim inozemnim članom, filologa viteza Vatroslava von Jagića, koji je inozemnim dopisnim članom postao 1908. i arheologa msgr. Frane Bulića, istraživača antičke i ranokršćanske Salone, koji je inozemnim dopisnim članom postao 1910, naglasivši ulogu trećega u tom nizu: »Pod njegovim je vodstvom rođena tradicija znanstvene suradnje koja nas je od tada povezala s Hrvatskom.«⁴ U 1990-im ta je suradnja dobila snažan zamah zahvaljujući Emiliju Marinu, »povjesničaru *par excellence* rimske civilizacije kao i kasne antike u Dalmaciji«, koji je 2003. postao redoviti inozemni član Akademije natpisā i lijepe književnosti te je akademik Zink biranim riječima opisao njegov znanstveni doprinos: »vodio je istraživanja Salone i Narone, koja su donijela i nastavljaju pružati tolike nove elemente za naše poznavanje antičkog urbanizma, za razumijevanje carskog kulta i za tipološki studij starokršćanskih bazilika.«⁵

Uz to je akademik Zink ponudio tipologiju poveznica između akademije kojoj je stalnim tajnikom i Hrvatske. Prema načinu ostvarenja razlikovao je tri razine odnosa:

1. prijateljstva hrvatskih i francuskih znanstvenika potekla iz usmjerenosti na iste istraživačke teme, a izrijeком ih je spomenuo četiri: Anzelm

¹ Catherine Bréchnignac, p. 11.

² L. c.

³ Michel Zink, p. 13.

⁴ Michel Zink, p. 14.

⁵ Michel Zink, p. 15.

- Banduri – Bernard de Montfaucon, Vatroslav von Jagić – Loius Leger, Josip Juraj Strossmayer – Henri Begouën, Frane Bulić – Jacques Zeiller;
2. projekte u koje je bila uključena francuska akademija, a odnosili su se i na građu iz Hrvatske – od službenoga putovanja Gustavea Glotza u Hrvatsku 1934. godine do planirane cjelovite objave zbirke grčke keramike u posjedu Arheološkoga muzeja u Zagrebu;
 3. službenu međuakademijsku suradnju, u okviru koje je upravo on 10. veljače 2013. svojoj subraći academicima predstavio niz *Hrvatska i Europa* u izdanju HAZU.⁶

Iz njegova uvodnoga slova bilo bi dobro i u Hrvatskoj zapamtiti dvije karakterizacije znamenitih Hrvata. Prva glasi: prethodnike Bandurija, Boškovića, Jagića i Bulića »moramo smatrati očevima francusko-hrvatskog znanstvenog prijateljstva«. ⁷ Druga se odnosi samo na Boškovića: »bio je izabran u Akademiju znanosti (*Académie des Sciences*), premda je mogao biti izabran i u Akademiju natpisā i lijepe umjetnosti (*Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*)«. ⁸

Akademik Pavao Rudan, glavni tajnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, predstavio je akademiju gošću i narod u kojem ona djeluje, rekao bih – u krležijanskom sfumatu. On je potresnim riječima objasnio kako su Josip Juraj Strossmayer i Franjo Rački uspjeli osnovati akademiju u narodu bez države i kako se ona uspjela potvrditi u dvjema kapitalnim zadaćama: obrani hrvatskoga jezika i sjedinjenju hrvatskih zemalja. S dužnim poštovanjem spomenuo je imena dopisnih članova Hrvatske akademije iz francuskoga naroda ili s francuskim državljanstvom, kako preminulih tako i živih, koji su gradili znanstvene mostove između dvaju naroda. Na kraju svoga uvoda akademik Rudan izrazio je radost što će mu dva sunarodnjaka nastupiti kao govornici u ime dviju francuskih akademija.

Nakon uvodnih riječi slijedila su tri izlaganja. Prema dramaturgiji akademkinje Bréchnignac prvo su u ime dviju francuskih akademija nastupili njihovi članovi Hrvati: Miroslav Radman i Emilio Marin. Akademik Radman, član Akademije znanosti, u svom izlaganju »Une branche dans l'arbre de la civilisation« (»Grana na stablu civilizacije«) poslužio se metaforom stabla, ne dakako stabla u smislu *arbor Porphirii* ili *arbor scientiae* Katalonca Ramona Llulla, nego u smislu jednostavnoga Darwinova crteža po kojem sav život na Zemlji potječe od zajedničkoga jednostaničnog pretka, što je trebalo i očekivati. Bilo mu je važno istaknuti »da stablu ljudske civilizacije čak ni najveće zemlje nisu mogle pridonijeti više od male grane – važne, ali ipak male grane na stablu

⁶ Michel Zink, pp. 15–16.

⁷ Michel Zink, p. 15.

⁸ L. c.

tako golemu da je teško pojmiti postojanje svih grana i upoznati ih.«⁹ U svom se govoru založio za tri ideje:

1. treba omogućiti istraživanje »bez neposrednog komercijalnog cilja, bez svrhe određene u centrima ustaljene moći uvijek osiromašene mašte«;
2. »ako nam je stalo do naših tradicija, starih grana, i želimo da budu još žive, jedini je način gledati u budućnost i stvarati prosperitet inovacijama uz neizvjesnost i iznenađenje«;
3. treba oživjeti »mecenat kao jedini realni oblik financiranja stvarnih znanstvenih inovacija«.¹⁰

S jetkim primjedbama o karakteru nacionalnih i nadnacionalnih politika koje se odnose na svijet znanosti, akademik Radman još se jednom predstavio kao borac protiv *establishmenta*. Nažalost, iz tiskanoga izlaganja izostavio je dio govora o hrvatskoj grani od Boškovića do Supeka, dio koji bih volio i pročitati i interpretirati.

Akademik Emilio Marin u svom je izlaganju »Banduri, Bošković et Bulić, nos trois précurseurs en archéologie et histoire ancienne« (»Banduri, Bošković i Bulić, naša tri prethodnika u arheološkim i povijesnim istraživanjima«) ocrtao portrete trojice hrvatskih znanstvenika koji su u različitim svojstvima bili članovima francuskih akademija sa sjedištem u Parizu, pri čem je priznao da je to za njega bila »iznenađujuća spoznaja« (*l'étonnante révélation*).¹¹

Anzelmo Banduri (1675–1743), benediktinac iz Dubrovnika, krsnim imenom Matija, stigao je u Pariz 1702. godine, a 1715. postao je počasnim inozemnim članom u Académie des Inscriptions, podsjetio je akademik Marin i potom detaljno rasvijetlio okolnosti toga izbora prema pismima koja je Serafin Cerva ugradio u Bandurijev životopis unutar svoga leksikona *Bibliotheca Ragusina* (1740). Kralj Luj XIV. predložio je da akademija izabere šest slavnih stranaca za svoje počasne članove, akademija je predložila kralju izbor prve trojice, među kojima je bio Banduri, a kralj je takav izbor odobrio.

Potom je akademik Marin sažeto prikazao dva djela, koja su Bandurija promaknula u istaknutoga bizantologa i numizmatičara. Prvo djelo, *Imperium orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae* (1711), priredio je Banduri prema rukopisu *Cod. Parisinus Graecus 2009*, izradio mu latinski prijevod i popratio ga komentarom te time bitno nadmašio prvo izdanje djela *De administrando imperio* cara Konstantina Porfirogeneta, a njegov se rad očuvao i u

⁹ Miroslav Radman, »Une branche dans l'arbre de la civilisation«, pp. 23–27, na p. 23; Miroslav Radman, »Grana na stablu civilizacije«, pp. 23–27, na p. 23.

¹⁰ Radman, »Grana na stablu civilizacije«, pp. 24–26.

¹¹ Emilio Marin, »Banduri, Bošković et Bulić, nos trois précurseurs en archéologie et histoire ancienne«, pp. 29–38, na p. 29; Emilio Marin, »Banduri, Bošković i Bulić, naša tri prethodnika u arheološkim i povijesnim istraživanjima«, pp. 29–37, na p. 29.

kasnijim izdanjima toga djela (1729, 1840, 1864). Bandurijevo izdanje »tako je postalo i ostalo najpoznatije izdanje, sve do pojave posljednjeg izdanja, onog koje je objavio Gy. Moravcsik«,¹² tj. do 1949. godine, naglasio je govornik. Drugo djelo, naslovljeno *Numismata imperatorum Romanorum a Traiano Decio ad Paleologos Augustos* (1718), postalo je temeljno za numizmatiku, posebno za onu bizantsku.

Ruđer Bošković (1711–1787), isusovac iz Dubrovnika, kao mladi profesor matematike u Rimskom kolegiju postao je 1748. dopisnim članom Académie Royale des Sciences, a nakon ukinuća Družbe Isusove prihvatio je poziv da djeluje u Parizu i 1773. postao francuskim državljaninom. Nakon što je podsjetio na ova dva 'francuska' podatka u Boškovićevoj biografiji, akademik Marin opisao je dug život najslavnijega Boškovićevega djela *Theoria philosophiae naturalis*, pozvavši se i na riječi koje je o Boškoviću u Zagrebu 4. lipnja 2011. izgovorio papa Benedikt XVI, a zatim je upozorio na tri Boškovićevega tiskana arheološka rada: o ostacima rimske vile u Tusculumu, o novopronađenom Augustovu obelisku, o ruševinama nasuprot otoku Tenedu za koje se držalo da su ruševine Troje. Govoreći o izdanju talijanskog izvornika posljednjega Boškovićevega arheološkog rada akademik Marin je primijetio:

»Upravo je to izdanje s pronicljivim i dalekosežnim opaskama pod naslovom *Relazione delle rovine di Troia esistenti in faccia al Tenedo* moralo biti poznato i Heinrichu Schliemannu i njegovim nasljednicima na nalazištu glasovitoga frigijskoga grada.«¹³

Frane Bulić (1846–1934), svećenik »rođen u Vranjicu, zapravo u Saloni«, »postao je znamenit kao arheolog rimske, starokršćanske i ranosrednjovjekovne hrvatske Salone, koja je postala vrlo poznata zahvaljujući njegovim iskopavanjima, publikacijama, korespondenciji, inicijativama, suradnji s raznim središtima europske arheologije«,¹⁴ jezgrovito je akademik Marin opisao zasluge svoga prethodnika u redovima Akademije natpisā. Priložio je potresna svjedočanstva dvojice francuskih akademika Charlesa Diehla i Jacquesa Zeillera o znanstvenoj i ljudskoj veličini Frane Bulića. Predstavio se i kao nasljednik jedne važne Bulićeve inicijative: Bulić je naime organizirao Prvi međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju 1894. godine, a Marin je o 100. obljetnici prvoga kongresa organizirao trinaesti takav kongres u Splitu i Poreču. Na kraju svoga izlaganja ponudio je akademik Marin »razmišljanje o arheologiji u budućnosti, a oslanjanjući se na prošlost«, prije svega na metodologiju vlastitih istraživanja Salone i Narone.¹⁵

¹² Marin, »Banduri, Bošković i Bulić«, p. 31.

¹³ Marin, »Banduri, Bošković i Bulić«, p. 33.

¹⁴ Marin, »Banduri, Bošković i Bulić«, p. 34.

¹⁵ Marin, »Banduri, Bošković i Bulić«, pp. 36–37.

Akademik Mislav Ježić, kojeg je Académie des Sciences zamolila da održi *hommage* Ruđeru Josipu Boškoviću, prvo je u najkraćim crtama izložio Boškovićev životopis, a potom ponudio portret Boškovića filozofa i znanstvenika.¹⁶ Uvodno ga je prikazao ovako:

»Kao filozof postavljao si je pitanja o pouzdanosti naše spoznaje. Kao znanstvenik koji se je bavio najsuvremenijim i najegzaktnijim spoznajama svojega vremena, bio je svjestan nepouzdanosti naših osjetila i granica našega uma. <...>

Vjerojatno se je zato u istraživanjima, s jedne strane, uvelike posvetio teoriji, filozofiji prirode, da okuša granice našega uma, a s druge, konstrukciji instrumentata da poveća točnost promatranja našim osjetilima. Ipak, svoje zaključke nije smatrao apsolutnom istinom nego nekom relativnom istinom.«¹⁷

U Boškovićevoj 'slici svijeta' uočio je razliku između 1746. godine kad je u raspravi *De cometis* uveo pojam relativnoga zvjezdanoga prostora i 1756. godine kad je tiskao epigram »U rasporedu planetā Zemlja je između Marsa i Venere«.

Pri prikazu Boškovićeve prirodne filozofije akademik Ježić uključio je i genezu i strukturu sinteze *Theoria philosophiae naturalis*. Iz perspektive dovršene teorije opisao je Boškovićevo razumijevanje determinizma i njegovo uvjerenje u relativnost čovjekove spoznaje. Upozorio je i na dva tipa Boškovićeve recepcije u Europi:

»Boškovićeva je teorija bila, paradoksalno, šire prihvaćena, ne samo na područjima austrijskima i, naravno, hrvatskima, nego i u Engleskoj i Škotskoj, zemljama empirizma, nego u Francuskoj samoj, i to od druge polovice 18. st. pa sve do 20. st. Moguće je objašnjenje to što je ona predstavljala daljnji razvoj Newtonovih zasada. <...> S druge strane, od Boškovićevih znanstvenih prinosa u Francuskoj su najviše cijenili one koji su bili u najvećoj mjeri 'pozitivistički': to su njegova istraživanja u geodeziji i astronomiji.«¹⁸

Suočen s djelom polihistora, akademik Ježić opširnije je prikazao Boškovića kao prirodnoga filozofa, astronoma i geodeta, dok je Dubrovčaninove doprinose ostalim disciplinama i umijećima opisao po jednom rečenicom, s pravom zaključivši: »Njegova univerzalnost teško je zamisliva.«¹⁹

Ježićev *hommage*, tako sam bar ja doživio, imao je dva zaključka. Prvim je htio naglasiti da je znameniti Dubrovčanin proširivao »naše spoznaje u svim smjerovima«, iako »uvijek svjestan ponora našega neznanja«. Pritom se pozvao

¹⁶ Mislav Ježić, »Hommage à Ruđer Josip Bošković«, pp. 39-47; Mislav Ježić, »Hommage Ruđeru Josipu Boškoviću«, pp. 39-47.

¹⁷ Ježić, »Hommage Ruđeru Josipu Boškoviću«, p. 40.

¹⁸ Ježić, »Hommage Ruđeru Josipu Boškoviću«, pp. 43-44.

¹⁹ Ježić, »Hommage Ruđeru Josipu Boškoviću«, p. 46.

na Boškovićevo obrazloženje protiv uporabe svršnih uzroka u istraživanju prirode (*in investigatione naturae causarum finalium usus*):

»Mi, naime, ne možemo upoznati sve savršenosti jer mi nipošto ne sagledavamo unutarnje naravi stvari, već spoznajemo samo neka vanjska svojstva, pa tako sve svrhe koje je Tvorac Prirode sebi mogao postaviti, i koje si je postavio kada je stvarao svijet, uopće ne možemo ni vidjeti ni spoznati.«²⁰

Drugim je zaključkom hrvatski akademik promotrio Boškovićevo djelo u kontekstu pariške znanstvene sredine u drugoj polovici 18. stoljeća, najrazvijenije znanstvene sredine u Europi toga doba. Aludirajući na netrpeljivost između Boškovića i d'Alamberta, koja se pojačala po Boškovićevo dolasku u Pariz 1773. godine, kao i na Boškovićeve sporove s Laplaceom i Rochonom koji su potekli iz toga ozračja i završili pravorijecima Akademijinih povjerenstava, akademik Ježić obratio se francuskim academicima u njihovu sjedištu ovim dobro odvaganim riječima:

»Vaša je Akademija znanosti u Parizu, svojom otvorenošću velikim znanstvenicima, čak i kada su se njihovi pogledi međusobno suprotstavljali u svoje vrijeme, pokazala svoje dostojanstvo nepristranošću i poštovanjem izvrsnosti u znanostima. Ona se može jednako toliko ponositi time što je među dopisnim članovima imala Ruđera Boškovića koliko i time što je među francuskim članovima imala znanstvenike poput d'Alamberta i drugih velikana usporedive izvrsnosti.«²¹

Međuakademijski susret u Institut de France 4. prosinca 2012. zaključio je akademik Ivan Supičić predstavljanjem izdavačkoga niza *Hrvatska i Europa: Kultura, znanost i umjetnost*, čija su prva tri sveska od zamišljenih pet već objavljena na francuskom s predgovorima ponajboljih francuskih znanstvenika.²² On je uistinu bio dirnut prilikom da pred uglednicima iz dviju francuskih akademija, pod Mazarinovom kupolom, može progovoriti o razlozima koji su ga potaknuli da pokrene i uspješno vodi najznačajniji izdavački niz Hrvatske

²⁰ Ježić, »*Hommage* Ruđeru Josipu Boškoviću«, p. 46, u Ježićevu prijevodu, točnijem od Stipišićeva u: Bošković, *Teorija prirodne filozofije* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1974), pp. 56–57, n. 125. Usp. Rogerius Josephus Boscovich, *Theoria philosophiae naturalis* (Venetiis: Ex Typographia Remondiniana, 1763), pp. 56–57, n. 125.

²¹ Ježić, »*Hommage* Ruđeru Josipu Boškoviću«, p. 47.

²² Ivan Supičić (ed.), *La Croatie et l'Europe I: Trésors de la Croatie ancienne des origines à la fin du XIIe siècle* (Zagreb: Académie croate des Sciences et des Arts – AGM; Paris: Somogy Editions d'art, 1999); Ivan Supičić (ed.), *La Croatie et l'Europe II: Trésors du Moyen Age et de la Renaissance (XIIIe-XVIIe siècle)* (Zagreb: Académie croate des Sciences et des Arts – Školska knjiga; Paris: Somogy Editions d'art, 2005); Ivan Supičić (ed.), *La Croatie et l'Europe III: Le temps du baroque et des Lumières* (Zagreb: Académie croate des Sciences et des Arts – Školska knjiga; Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2011).

akademije znanosti i umjetnosti nakon obnove hrvatske samostalnosti. Izdvojio je tri razloga:

1. *drevnost i bogatstvo* hrvatske kulturne i političke povijesti kao sastavnice zapadnoeuropske, srednjoeuropske i mediteranske povijesti i kulture;
2. *složenost i posebnost* hrvatske kulture, koja je ujedno autohtona i europska;
3. *slabu i nedovoljnu poznatost* hrvatske povijesti i kulture u europskim znanstvenim i umjetničkim krugovima.²³

Svaki je od tih razloga akademik Supičić podrobnije izložio, a najdublje se prisutnih, čini mi se, dojmilo kako je, u danom vremenskom tjesnacu, obrazložio posebnost hrvatske kulture, njezinu trojezičnost i tropismenost, napose trajnost glagoljaštva i latinizma. Među primjere velikanā koje je hrvatski narod dao europskoj povijesti i kulturi uvrstio je i niz imena koja pripadaju hrvatskoj filozofskoj baštini: Herman Dalmatin, Ivan Stojković, Janus Pannonius, Marko Marulić, Matija Vlačić Ilirik, Faust Vrančić, Marko Antun de Dominis, Juraj Križanić i Ruđer Bošković. »I povrh svih Ruđer Josip Bošković«,²⁴ tako je niz hrvatskih velikana zaključio akademik Supičić.

Na završetku predstavljanja glavni urednik Supičić smjestio je izdavački niz *Hrvatska i Europa* u mnogo širi, moglo bi se reći – najširi mogući kontekst: ove su knjige objavljene, i to objavljene ne samo na hrvatskom nego i na francuskom i engleskom, ne samo zato da bi Europa upoznala Hrvatsku, nego i da bi Europa upoznala samu sebe, nego i da bi Europa s napredovanjem znanstvenih istraživanja tragala za čovjekovom dobrobiti uopće, za životom koji će biti dostojniji čovjeka.

Toga popodneva 4. prosinca 2012. na svečanosti koju su upriličile tri akademije, dvije francuske i hrvatska, odjeknule su u *Grand salle des séances* riječi poštovanja prema tuđoj znanstvenoj baštini i riječi samopoštovanja prema vlastitoj znanstvenoj baštini, riječi vrijedne dugog pamćenja i stoga s pravom povjerene tiskanim slovima, riječi koje su najčešće spominjale Boškovića, znanstvenika i filozofa koji je nekoć redovito sjedio u tim istim klupama kao dopisni član Académie Royale des Sciences. Čuti te riječi uživo bio je nezaboravan doživljaj.

Ivica Martinović

²³ Ivan Supičić, »La Croatie et l'Europe. Culture, sciences et arts«, pp. 49–54, na pp. 49–50; Ivan Supičić, »Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost«, pp. 49–54, na pp. 49–50.

²⁴ Supičić, »Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost«, p. 53.